

Andrzej Gil

(Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II)

ZMIANY W KRAJOBRAZIE RELIGIJNYM WOJEWYDZTWA WOŁYŃSKIEGO KONCA XVI – PIERWSZEJ POŁOWY XVII WIEKU

Przedrozbiorowe województwo wołyńskie, przyłączone do Korony Polskiej mocą aktu unii lubelskiej 1569 roku, swój terytorialny kształt i wewnętrzną organizację uzyskało w wyniku złożonych procesów historycznych, sięgających lat 40. XIV wieku i trwającego wówczas wielkiego sporu Polski, Litwy i Węgier o spuściznę po wygasłych władcach księstwa halicko-wołyńskiego z rodu Romanowiczów¹.

Wołyń, od którego w trakcie działań wojennych i układów politycznych odeszła do Korony Polskiej ziemia chełmska (z Chełmem, Krasnymstawem, Ratnem i Wietłami), a do Mazowsza ziemia bełska (z Bełzem, Lubaczowem, Grabowcem, Horodłem i Sokalem), jako własność Lubarta Giedyminowicza (zm. przed 1386), a później jego syna, Fedora, włączony został w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego². W 1386 roku król Władysław Jagiełło odebrał Fedorowi Lubartowiczowi ziemię łucką i po dwóch latach przekazał ją Witoldowi Kiejstutowiczowi. Witold z kolei w 1392 roku usunął Fedora z ziemi włodzimierskiej, stając się w ten sposób formalnie panem całego litewskiego Wołynia. Musiał jednakże uwzględnić polityczne realia, jako, że wschodnie jego

¹ Geografia księstwa halicko-wołyńskiego od X do XIV wieku odtworzona została w pracach: *Кучинко М.* Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002. – С. 168–173; *Терський С.* Східний кордон Волинського князівства у XII–XIII ст. (за даними археологічних досліджень) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2012. – № 724. – С. 16–24; *Войтович Л.* Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2015. – Вып. 19. – С. 43–103. О końcu dynastii Romanowiczów i konflikcie o byłe księstwo halicko-wołyńskie zob.: *Беняк Я.* Вигаснення галицько-волинської княжої династії, w: Галичина та Волинь у добу середньовіччя // До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Ред. Я. Ісаєвич. – Л., 2001. – С. 79–85; *Paszkiwicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Kraków, 2002; *Войтович Л.* Польща, Мазовія, Литва й Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // *Його ж.* Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 363–379.

² *Андріяшев А. М.* Очеркъ истории Волинской земли конца XIV столетия. – К., 1887. – С. 209–232; *Иванов П. А.* Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV века. – Одесса, 1895. – С. 225–262.

części należały do Fedora Ostrogskiego (ziemie z centrum w Ostrogu) i Skirgiełły Olgierdowicza (ziemie z centrum w Krzemieńcu i Stożku).

Po śmierci Witolda Wołyń stał się terenem konfliktu pomiędzy walczącymi o tron wielkksiążęcy Świdrygiełłą Olgierdowiczem a Zygmuntem Kiejstutowiczem. Ostatecznie Świdrygiełło, w dramatycznych okolicznościach wojny domowej, został, jak się okazało, ostatnim udzielnym władcą Wołynia ¹.

Po śmierci Świdrygiełły (1452) jego władztwo zostało poddane administracji wielkksiążęcej. Jednakże, uwzględniając postulaty szlachty wołyńskiej, Kazimierz Jagiellończyk wydał wkrótce (najprawdopodobniej w 1453 roku), wzorem innych ziem Księstwa, stosowny przywilej ². W XV wieku ukształtowały się podstawowe urzędy ziemskie oraz podział wewnętrzny na trzy ziemie-powiaty: łucki, włodzimierski i krzemieniecki. Aktywna była też duża własność ziemska, reprezentowana tu przez rody kniaziewskiego (ruskiego bądź litewskiego) pochodzenia: Ostrogskich, Wiśniowieckich, Czartoryskich, Zbarskich czy Sanguszków. W latach 1565–1566, w ramach reformy administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego, utworzono województwo wołyńskie, zachowujące swój dotychczasowy układ terytorialny ³.

Do początków XVI wieku ludność Wołynia była niemal jednolita wyznaniowo, bowiem w ogromnej większości, we wszystkich grupach społecznych przeważało prawosławie. Nieliczni Żydzi, których liczebność jest wówczas trudno uchwytna, a także katolicy (Polacy, Niemcy i Ślązacy) ⁴, nie stanowili

¹ *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 38–42; *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. – Kraków, 1892; *Nikodem J.* Przyczyny zamordowania Zygmunta Kiejstutowicza // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – 2002. – T. 17. – S. 5–33; *Tenże.* Wyniesienie Świdrygiełły na Wielkie Księstwo Litewski // *Там само*. – 2003. – Т. 19. – S. 5–31; *Tęgowski J.* Stosunki wielkiego księcia litewskiego Zygmunta Kiejstutowicza z książętami mazowieckimi (1432–1440) // *Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis*. – Folia 21: *Studia Historica III*. – 2004. – S. 45–57; *Гудавичюс Э.* История Литвы с древнейших времен до 1569 года / Пер. Г. И. Ефремов. – М., 2005. – С. 280–298.

² «*Абыхмо держали ихъ подль права ихъ земли*» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст. – К., 2009. – С. 139–192; *Polechow S.* Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. – 2014. – T. 56. – Z. 2. – S. 59).

³ *Любавский М.* Областное деление. – С. 209–235; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // *Записки НТШ*. – Т. 228. – Л., 1994. – С. 100–106.

⁴ Próbę zorganizowania struktur Kościoła łacińskiego na Wołyniu podjęto już w XIV wieku, kiedy to łaciński patriarcha Konstantynopola Wilhelm przeznaczył do godności biskupa włodzimierskiego dominikanina Piotra. Oczywiście było, że nominacja ta miała czysto teoretyczny charakter, wobec braku możliwości jej realizacji. Dopiero Kazimierz Wielki w latach 60. tegoż stulecia podjął wysiłek budowy we Włodzimierzu murowanego kościoła, bullą „*Debitum pastoralis officii*” papieża Grzegorza XI z 13 lutego 1375 roku uznanego za katedralny. Z przyczyn politycznych w 1425 roku Witold przeniósł stolicę diecezji do Łucka. Zob.: *Abraham W.* Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. T. 1. – Lwów, 1904. – S. 243–244; *Królik Ks. L.* Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku. –

na tyle znaczącego odsetka ludności regionu, by w zasadniczy sposób wpłynąć na jego krajobraz konfesyjny. Cerkiew prawosławna była na Wołyniu osadzona bardzo silnie, tak instytucjonalnie, jak i mentalnie. Jej podstawowe struktury tworzyły dwie eparchie – włodzimierska, utworzona po 1078 roku i łucka, powstała po 1235 roku¹. W okresie władzy litewskiej obie eparchie nasycone były parafiami, w wystarczający sposób zaspokajającymi potrzeby swoich wiernych².

Zasadnicze zmiany w tym dosyć statycznym układzie konfesyjno-kulturowym Wołynia zaszły w dobie unii lubelskiej 1569 roku, kiedy to, przy czynnym udziale miejscowej szlachty³, region ten (wraz z województwami: kijowskim, braćławskim i podlaskim) wszedł w granice Korony Polskiej⁴, zachowując swój dotychczasowy układ granic zewnętrznych i wewnętrznych.

Zmianom ustrojowym, zachodzącym na Wołyniu od końca lat 60. XVI wieku, towarzyszyły niemniej istotne przekształcenia w jego sytuacji religijnej. Zachwiana została dotychczasowa wiodąca pozycja prawosławia, na rzecz dwóch innych wyznań – protestanckiego i katolickiego. Proces ten przebiegał niejednolicie. W jego początkach niewątpliwą przewagę posiadał bardzo ekspansywny protestantyzm, manifestowany tu pod postacią różnych konfesji reformowanych. Szczególną rolę odgrywali w województwie wołyńskim bracia polscy, niezmiernie aktywni na jego obszarze w pierwszych dekadach XVII wieku. Jednakże wydarzenia z okresu kryzysu Rzeczypospolitej połowy tegoż stulecia spowodowały regres wpływów protestanckich na rzecz silniej ukorzeniającego się tu katolicyzmu w obu obrządkach – wschodnim i zachodnim. Miejscowa ortodoksja, po ożywieniu w dobie polemiki wyznaniowej z początku XVII wieku i późniejszej odnowy Mohylańskiej, straciła w drugiej połowie tego stulecia swój ożywczy impet, aby w początkach wieku następnego praktycznie zejść w Rzeczypospolitej ze sceny historycznej.

Lublin, 1983. – S. 121–122; *Trajdos T. M.* Polityka króla Władysława II Jagiełły wobec Kościoła katolickiego na ziemiach ruskich Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne*. – 2014. – T. 141, z. 2. – S. 316.

¹ *Poppe A.* Metropolici i książęta Rusi Kijowskiej // *Podskalsky G.* Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej ((88–1237) / Przeł. J. Zychowicz. – Kraków, 2000. – S. 391; *Юсупович А.* К вопросу о назначении игумена Стефана владимирским епископом // *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 16. – 2009. – С. 7–9.

² *Чистович И.* Очерк истории Западно-русской Церкви. Ч. 1. – СПб., 1882. – С. 161–175.

³ *Mazur K.* Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // *Przegląd Historyczny*. – 2004. – T. 95, z. 1. – S. 37–52.

⁴ *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791* / Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. – Kraków, 1932. – S. 300–308.

Dla ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej charakterystyczne było stosunkowo szybkie przyjęcie przez duży odsetek magnaterii i szlachty nowych prądów reformacyjnych, z których głębsze korzenie zaopuściły tu kalwinizm i antytrynitaryzm, mające tu podglebie w postaci prądów kontestujących nauczanie i zwyczaje Cerkwi prawosławnej¹. Idee płynące z protestanckiej Europy w niewielkim natomiast zakresie, co jest w pełni zrozumiałe z uwagi na ówczesną strukturę społeczną, znalazły oddźwięk wśród ruskiego mieszczaństwa i chłopstwa. Reformacja była bowiem, wbrew niekiedy swemu deklarowanemu egalitarnemu charakterowi, ruchem elitarnym, żywym wśród tych, którzy mieli realny wpływ na sytuację w przestrzeni publicznej. Około połowy XVI wieku wydawało się więc, że ruscy nobilowie porzucą swe tradycyjne wyznanie i gremialnie przyjmą którąś z protestanckich konfesji. Zdobywanie wykształcenia za granicą w wiodących ośrodkach reformacyjnych, podróże edukacyjne po Europie czy też lektura pism czołowych reformatorów powodowały, że decyzja o porzuceniu nieatrakcyjnej, tkwiącej w okowach tradycji i coraz mniej rozumiałej obyczajowości Cerkwi zdawała się naturalnym odruchem². Jeszcze inną drogą osadzania się protestantyzmu we wschodnich województwach Korony była migracja szlachty różnowierczej z jej ziem centralnych i zachodnich, w tym z województwa lubelskiego, gdzie reformacja zdawała się bezpowrotnie zwyciężyć³.

W pierwszej fazie osadzania się protestantyzmu na Wołyniu dominował kalwinizm. Prekursorem był tu właściciel Ołyki, książę Mikołaj Radziwiłł "Czarny", czołowy przedstawiciel tej konfesji w Wielkim Księstwie Litewskim. Zamienił on ołycki kościół p.w. św. Piotra na kalwiński zbór, który nie przetrwał wszakże długo. Po śmierci "Czarnego" (1565) Ołykę odziedziczył jego syn Stanisław Pius, który wrócił do katolicyzmu i usunął kalwinistów z miasta (zapewne po 1577 roku), odbierając im także świątynię⁴. Silnym ośrodkiem kalwińskim od około 1585 roku aż do połowy XVII wieku było Beresteczko, należące do księcia Aleksandra Prońskiego, a później do Andrzeja

¹ Zob.: *Дмитриев М.* Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. – М., 1990. – С. 98–119.

² *Liedke M.* Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych. – Białystok, 2004. – S. 127–140, 182–191.

³ Typowym przykładem takiej migracji są dzieje Jana Kaszowskiego, syna Piotra z Wysokiego, znanego działacza różnowierczego. Zob.: *Gil A.* Podzieleni w wierze, zjednoczeni w braterstwie. Wołyńskie dzieje Jana Kaszowskiego z Wysokiego // *Ruchy religijne na Wołyniu w XVI i w XVII wieku* / Red. A. Gil. – Lublin, 2013. – S. 121–145.

⁴ *Krasiński W.* Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce. T. 1. – Warszawa, 1903. – S. 190; *Zielińska T.* Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu // *S. Górczyński, J. Grala, W. Piwkowski, V. Urbaniak, T. Zielińska.* Radziwiłłowie herbu Trąby. – Warszawa, 1996. – S. 14–16.

Leszczyńskiego (poprzez ożenek z wdową po księciu Prońskim, Fedorą) i jego syna, Rafała. Mniejsze ośrodki kalwińskie istniały także w Dorohostajach (pow. łucki), Jałowicach (pow. łucki), Korcu (pow. łucki), Lachowcach (krótkotrwanie, później zbór ariański, pow. krzemieniecki) i Łabuniu (pow. krzemieniecki) ¹. Kalwinizm nie znalazł jednak na tyle zdeterminowanych protektorów, by w rzeczywistości politycznej Rzeczypospolitej okresu panowania króla Zygmunta III Wazy, znaleźli oni w sobie misyjny zapał do szerzenia swoich idei religijnych.

Inaczej było z wywodzącym się z kalwinizmu, bardzo radykalnym odłamem protestantyzmu, braćmi polskimi (arianie, socynianie) ². Ich działalność na Wołyniu sprzyjał już książę Konstanty Wasyl Ostrogski, pozwalając m.in. na wystawienie ariańskiego zboru w Ostrogu ³. Aktywność braci polskich na Wołyniu zintensyfikowana została po objęciu tronu przez Władysława IV Wazę, a szczególnie po ich wygnaniu z Rakowa (1638).

Silnie zróżnicowani wewnętrznie bracia polscy znaleźli wówczas w ruskich województwach Korony bardzo sprzyjające warunki do swego rozwoju. Jak pisał Henryk Merczyng: "Socynjanizm z Małopolski rozszerza się na ziemie ruskie, gdzie na Wołyniu staje się prawie wyznaniem panującym, odsuwając kościoły katolickie, greckie i ewangelickie na plan drugi" ⁴. Ruch ten ukorzenił się wśród bogatszej szlachty, pełniące znaczące godności i urzędy, która wzniosła tam ponad dwadzieścia zborów. Wśród promotorów prądów antytrynitarskich znaleźli się Gabriel Hojski (chorąży, a później kasztelan kijowski i starosta owrucki) oraz jego syn Roman (podkomorzy a później starosta włodzimierski, kasztelan kijowski), fundatorzy w rodowej Hoszczy (od około 1570 roku miasteczko w powiecie łuckim) zboru oraz cieszącej się stosunkowo dużym powodzeniem szkoły. Po śmierci Romana jego siostra Regina (zamężna za kasztelanem smoleńskim Mikołajem Lwem Sołomereckim) w 1638 roku założyła w Hoszczy prawosławny monaster p.w. św. Michała, a przy nim szkołę, w celu zlikwidowania wpływów ariańskich. Jak można przypuszczać, nie była to akcja do końca udana, bowiem przetrwali oni w

¹ *Kossowski A.* Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI–XVII wieku // *Rocznik Wołyński*. T. 3. – Równe, 1934. – S. 245–255; *Williams G. H.* Protestants in the Ukraine during the Period of the Polish-Lithuanian Commonwealth // *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 2, nr. 2. – P. 185–186; *Довбищенко М.* Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XV – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – С. 400–406.

² Ruchowi temu nadawano różne nazwy, bowiem, jak niemal każdy prąd znajdujący swe źródło w reformacji, nie wytworzyli oni jednej wspólnej doktryny. Zob.: *Drzymała K.* Bracia polscy zwani arianami // *Studia Theologica Varsaviensia*. T. 1–2. – 1963. – S. 241–306.

³ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – T. 50. – 1996. – S. 33–35.

⁴ *M.[erczyng] H.* Zbory i senatorowie protestancy w Dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1904. – S. 10.

Hoszczy do 1642 roku, kiedy to właścicielem miasta został ówczesny kasztelan czernihowski (późniejszy wojewoda kijowski) Adam Kisiel, okazujący im swoje poparcie¹.

Niewątpliwie największe jednakże znaczenie na Wołyniu miał ariański ośrodek w miasteczku Kisielinie (i związanym z nim nieodległym Beresku). Kisielin w końcu XVI wieku stanowił własność znanego rodu wołyńskiego Kierdejów. Olizar Kierdej Mylski, marszałek hospodarski i poseł na sejm unijny 1569 roku, w 1580 roku uzyskał od króla Stefana Batorego przywilej na prawo magdeburskie dla Kisielina, który rozwinął się w lokalne centrum gospodarcze². Jak można przypuszczać, w początkach XVII wieku obie te miejscowości przeszły na własność Teodora Czapelyca Szpanowskiego, sędziego ziemskiego łuckiego. Synowie jego, Jerzy i Marcin (studiował w Altdorfie), stali się gorliwymi arianami. Jerzy wznosił w Kisielinie murowany zbór oraz szkołę, która stała się później ważnym ośrodkiem intelektualnym nie tylko wołyńskich antytrynitarzy. Skromniejsza świątynia i oddział szkoły kisielińskiej ufundowane zostały w należącym do Marcina Beresku. Szkoła kisielińska zatrudniała jako nauczycieli znanych kaznodziejów, Joachima Rupniowskiego i Marcina Twardochleba. W 1643 roku gościł tam też wybitny teolog ariański Andrzej Wiszowaty. Z ośrodkiem kisielińskim związane było szereg innych rodzin wołyńskiej (i nie tylko) szlachty: Lubienieccy, Falibowscy, Liniewscy i Siestrzewitowscy. Co ciekawe, członkami zboru byli także mieszczanie kisielińscy oraz chłopci pochodzący z dóbr obu Czapliców. Ufundowali oni także gminy ariańskie w Haliczanach, Miłostowie i Szpanowie³.

Upadek Rakowa (1638) oznaczał dla społeczności ariańskiej w Rzeczypospolitej utratę głównego ośrodka refleksji doktrynalnej. Istniała zatem ko-

¹ *Kossowski A.* Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu. – S. 247–248; *Довбищенко М.* Волинська шляхта у релігійних рухах. – С. 409; *Sysyn F. E.* Between Poland and Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. – Cambridge (Mass.), 1985. – P. 116; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Л., 2003. – С. 54–55; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 144; *Горін С.* Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. – К., 2012. – С. 51–60.

² *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 8: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. – Warszawa, 1889. [*Źródła Dziejowe*, T. 19]. – S. 22; *Anusik Z.* Własność ziemiska w województwie wołyńskim w 1570 roku // *Przegląd Nauk Historycznych*. – 2011. – Nr 1. – S. 54; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині. – С. 41; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. – С. 141.

³ *Kossowski A.* Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu. – S. 249–250; *Довбищенко М.* Волинська шляхта у релігійних рухах. – С. 410–411; *Krasiński W.* Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce. T. 2, cz. 2. – Warszawa, 1905. – S. 20–21; *Tazbir J.* Kisielińsko-bereski zbór Braci Polskich // *Przegląd Historyczny*. – 1966. – T. 57. – Z. 1. – S. 126–130; *Williams G. H.* Protestants in the Ukraine during the Period of the Polish-Lithuanian Commonwealth. – P. 192.

nieczność odtworzenia słynnej rakowskiej akademii. Problem ten rozpatrywany był na sejmiku ariańskim w Kisielinie w maju tegoż roku. Przybyli nań znamienici przedstawiciele swej konfesji, w tym ze szlachty Jerzy Nemyrycz, Jerzy Czaplycz Szpanowski ze swym synem Aleksandrem, Andrzej Czaplycz Szpanowski (syn zmarłego przed kilku laty Marcina), Adam Hulewicz Wojutyński, Stefan Liniewski, Tobiasz Iwanicki, a z kaznodziejów Jonasz Szlichtyng, Krzysztof Lubieniecki, wspomniany już wcześniej Joachim Rupniewski, Krzysztof Rudnicki czy Krzysztof Stoiński. Zebrani zgodzili się na przekształcenie szkoły kisielińskiej w “akademię”, korzystając z tego, że spora gromada wypędzonych z Rakowa współbraci osiadła w tej właśnie miejscowości. Byli wśród nich i profesorowie rakowskiej akademii, i jej studenci. Pozwoliło to na podniesienie poziomu wołyńskiej placówki i przynajmniej częściowe odtworzenie dawnego potencjału intelektualnego społeczności ariańskiej¹.

Mimo nacisków ze strony władz centralnych oraz lokalnych inicjatyw katolickiej szlachty, motywowanej zresztą nie tylko religijnie, lata 1638–1648 stanowiły dla arianizmu na Wołyniu okres największego rozwoju i apogeum społecznego znaczenia. Kres temu położyło powstanie Bohdana Chmielnickiego² i dalsze wydarzenia w Rzeczypospolitej, zwłaszcza w dobie szwedzkiego potopu. Powszechnie oskarżanie arian o sprzyjanie Karolowi X Gustawowi dało asumpt zebranemu w 1658 roku sejmowi do wydania uchwały o ich wygnaniu z Rzeczypospolitej³, co też w przeciągu najbliższych lat się dokonało. Wołyńscy arianie w większości zdecydowali się na konwersję na katolicyzm bądź prawosławie, niektórzy jednak udali się na emigrację do Siedmiogrodu bądź Niderlandów, gdzie przychylnym sobie środowisku religijnym reaktywowali swoje wspólnoty⁴.

Aczkolwiek reformacja nie zadomowiła się trwale na ziemiach ruskich Korony, to między połową XVI i połową XVII wieku stała się istotnym elementem ich religijnego krajobrazu, a na Wołyniu w środowisku niekatolickiej elity została przyjęta z wielkim zaangażowaniem. Dokonał się wówczas prawdziwy wyłom wśród miejscowej – dotychczas w ogromnej większości ortodoksyjnej – ruskiej szlachty. Pod wpływem różnych czynników protestantyzm na Wołyniu zanikł w drugiej połowie XVII wieku, ale szlachta ta nie wróciła w zasadzie do wiary przodków, ale bądź emigrowała, bądź przyjęła katolicyzm,

¹ *Липинський В.* Аріяньський соймік в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Прийчини до історії аріяньства в Україні) // *Записки НТШ.* – Т. 96, кн. 4. – С. 41–57.

² W trakcie powstania Kozacy nie oszczędzali zborów ariańskich, zresztą, jak i innych świątyń, w tym i cerkwi i monasterów prawosławnych. Zob.: *Krasiński W.* Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce. – T. 2, cz. 2. – S. 27–28; *Williams G. H.* Protestants in the Ukraine during the Period of the Polish-Lithuanian Commonwealth. – P. 202.

³ *Volumina Legum.* Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. T. 4. – Petersburg, 1860. – S. 238–239; *Tazbir J.* Walka z Braćmi Polskimi w dobie kontrreformacji // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* T. 1. – 1956. – S. 203–207.

⁴ *Tazbir J.* Kisielińsko-bereski zbor Braci Polskich. – S. 135.

zazwyczaj łańciński. Mimo początkowej harmonii między prawosławiem a wyznaniem reformowanymi w województwie wołyńskim, ostatecznie ich spotkanie okazało się dramatyczne w swych skutkach dla obu stron ¹.

Okres po unii lubelskiej okazał się początkowy mniej znaczący dla Kościoła katolickiego w rozszerzaniu jego struktur na przyłączonych do Korony ziemiach ruskich. Jego sytuacja wszędzie tam, gdzie poniósł on straty z powodu reformacji nakazywała przyjęcie strategii odzyskania utraconego niegdyś stanu posiadania. Niemniej jednak, korzystając z ogromnego potencjału, jaki nadała katolicyzmowi trydencka reforma, Kościół łańciński w drugiej połowie XVI wieku z wolna wchodził, w oparciu o wcześniej istniejące placówki, w przestrzeń dotychczas bezmiernie zdominowaną przez Cerkiew prawosławną ². Zjawisko to dotyczyło i województwa wołyńskiego, które pod względem katolickiej organizacji kościelnej przynależało do diecezji łuckiej.

Rzymskokatolicka diecezja łucka w swej wołyńskiej części w początkach XVII wieku dzieliła się na pięć dekanatów – włodzimierski, krzemieniecki, ołycki, zasławski oraz zbaraski. Ich sieć parafialna była nierównomierna, niemniej jednak według stanu na 1604 rok obejmowała 51 parafii i 19 kaplic, i przez kolejne lata (pomijając okres powstania Chmielnickiego) wskazywała tendencje rozwojowe ³.

Budowa łańcińskiej sieci parafialnej w XVII wieku na terenie Wołynia świadczyła z jednej strony o jej trwałych podstawach ekonomicznych, z drugiej zaś o wzrastającej liczbie wiernych. Parafię można było erygować tylko wtedy, kiedy miała ona silne osadzenie w rzeczywistości gospodarczej obszaru, w którym przyszło jej funkcjonować oraz parafian, którzy mieli z niej korzystać. Kościół dbał o zabezpieczenie finansowe kapłana oraz wygląd świątyni, ale czynił to we współpracy z jej kolatorem, czyli właścicielem miejscowości parafialnej, z którego zwyczajowej hojności korzystano przy powołaniu i utrzymaniu kościelnej placówki. Kolator z kolei robił to i z racji swoich przekonań religijnych, i z chęci zabezpieczenia posług sakramentalnych dla zależnych od siebie ludzi – rodziny i krewnych, służby dworskiej czy pracujących na roli.

Istotną rolę, świadczącą o fundamentalnej zmianie sytuacji religijnej Wołynia w okresie po unii lubelskiej, jest osadzanie się na jego obszarze zakonów

¹ *Tazbir J.* Społeczny i terytorialny zasięg polskiej reformacji // *Kwartalnik Historyczny*. – 1975. – Z. 4. – S. 723–235; *Kempa T.* Szlachta wołyńska wobec spraw wyznaniowych na sejmikach i sejmach w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // *Klio*. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym. – 2011. – Vol. 19, nr 4. – S. 27–54; *Kotljarchuk A.* Ruthenian Protestants of the Grand Duchy of Lithuania and Their Relationship with Orthodoxy // *Lithuanian Historical Studies*. T. 12. – 2007. – P. 50–54.

² *Müller W.* Diecezje w okresie potrydenckim // *Kościół w Polsce*. T. 2: Wieki XVI–XVIII / Red. J. Kłoczowski. – Kraków, 1969. – S. 65–71.

³ *Królik Ks. L.* Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku. – Lublin, 1983. – S. 262–266. Po kryzysie połowy XVII wieku oraz przełomu XVII i XVIII wieku nastąpiło odrodzenie sieci parafialnej diecezji łuckiej. O tym zob.: *Długosz T.* Sieć parafialna diecezji łuckiej w 1726 roku // *Studia Theologica Varsaviensia*. T. 1. – 1963. – S. 174–190.

rzymskokatolickich, tak męskich jak i żeńskich. Kościoły przyklasztorne pełniły równoległe funkcję świątyni parafialnej, ale ich rola zasadzała się nie tylko na dopełnianiu troski o cura animarum, ale i prowadzenie działalności zgodnej z charyzmatem zakonnym. Dużą dynamikę w pierwszej połowie XVII wieku prezentowali dominikanie. Do posiadanych do końca XVI wieku dwóch (lub czterech, wzięwszy pod uwagę hipotetyczny klasztor w Żytomierzu i utracony ośrodek w Ostrogu) placówek – w Łucku, Włodzimierzu, w pierwszej połowie XVII wieku dodali jeszcze siedem zrealizowanych fundacji (Kamień Koszyrski, Lachowce, Starokonstantynów, Owruć, Lubar, Czartoryjsk i Sokołów) i trzy zamierzone, ale niedokonane: Ołyka, Torczyn i Klewań¹.

Oprócz uczniów św. Dominika Guzmana na terenie województwa wołyńskiego w pierwszej połowie XVII wieku sprowadzono szereg innych zakonów. Bernardyni posiadali klasztory w Zaslawiu (1602) i Dubnie (1606), oba założone z inicjatywy księcia Janusza Ostrońskiego. Franciszkanie także posiadali dwie placówki – w Korcu (1606) i w Międzyrzecu Ostrońskim (1606). Augustianie osiedli z kolei w Zaturcach (1620), a jezuita w Łucku (1604), gdzie, oprócz kościoła i klasztoru, wzniesli także swoje kolegium. Jedynym zgromadzeniem żeńskim były brygidki w Łucku (1624)².

Pojawienie się w większej liczbie klasztorów zgromadzeń Kościoła łacińskiego w województwie wołyńskim, zwłaszcza w pierwszych dekadach XVII wieku, jest świadectwem dokonywania się w tym okresie zasadniczych zmian w sytuacji wyznaniowej regionu. To nie liczebność nowych placówek, ale ich zakotwiczenie w dominującej kulturze polskojęzycznej elity Rzeczypospolitej powodowało, że stawały się one nie tylko punktem odniesienia w kwestiach stricte religijnych, ale i w dziedzinie wzorców zachowań i przyzwyczajzeń. Obecność rzymskokatolickich zakonników i zakonnice w krajobrazie cywilizacyjnym Wołynia powodowała, że stawali się oni, a także ich protektorzy, atrakcyjnym punktem wyjścia do interakcji kulturowych skutkujących zmianą tożsamości religijnej, a niekiedy i narodowej, jego społecznych elit. Źródłem witalnej siły Kościoła łacińskiego, nie tylko w kontekście wołyńskim, ale i ogólnoruskim, był zarówno napływ wiernych z ziem tradycyjnie katolickich, jak i konwersje miejscowej magnaterii i szlachty. W ciągu kilku dekad po unii lubelskiej nastąpiło na Wołyniu powolne, ale jednak znaczące zanikanie społecznego prestiżu Cerkwi prawosławnej, a co za tym idzie i jej zauważalny regres instytucjonalny, na rzecz katolicyzmu obu obrządków.

¹ Jak widać, fundacje te wychodziły poza granice województwa wołyńskiego, obejmując tzw. Wielki Wołyń. *Сінкевич Н.* Laudare. Benedicere. Praedicare. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. – К., 2009. – С. 52–62.

² *Horin S.* Rzymskokatolickie zakony na Wołyniu w końcu XVI – pierwszej ćwierci XVII wieku w materiałach archiwalnych // *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.* T. 3. – 2005. – S. 113–128.

Rzeczypospolita XVI wieku cechowała się dużym pluralizmem religijnym. Nie było niczym dziwnym pojawianie się w tym okresie nowych wyznań, grup konfesyjnych czy związków wyznaniowych, w ogromnej większości proveniencji protestanckiej. Jednakże za wydarzenie o największej wadze dla sytuacji konfesyjnej nie tylko polsko-litewskiego państwa, ale i całej Europy Środkowo-Wschodniej okresu nowożytnego, należy uznać decyzję hierarchii prawosławnej metropolii kijowskiej o unii z Kościołem katolickim. Literatura na ten temat jest ogromna¹, a sam problem przede wszystkim motywacji i czystości intencji obu stron pozostaje otwarty, niemniej jednak zauważmy, że myśl o zjednoczeniu ruskiego prawosławia z Kościołem katolickim powstała właśnie na Wołyniu, a jej promotorami byli obaj miejscowi władcy – włodzimiersko-brzeski Hipacy Pocięj i łucko-ostrogski Cyryl Terlecki².

Cerkiew unicka nawiązywała do tradycji dziedzictwa chrześcijaństwa kijowskiego, stąd pod względem organizacyjnym kontynuowała dotychczasowe prawosławne podziały instytucjonalne. Od soboru brzeskiego 1596 roku oficjalat włodzimierski eparchii włodzimiersko-brzeskiej (składała się ona z dwóch części: wołyńskiej i brzeskiej) był formalnie (i w zasadzie faktycznie) katolicki. Wszyscy biskupi tej eparchii – od Hipacego Pocięja, przez Joachima Morochońskiego i Józefa Mokosieja Bakowieckiego (w latach 1631–1632 administratorem diecezji był metropolita Józef Welamin Rutski), trwali w wierności Stolicy Apostolskiej³.

Oczywiste było, że nie wszyscy duchowni i wierni przystąpili do unii z Kościołem łacińskim, także na Wołyniu. Wyrazem tego było wyświęcenie przez

¹ Zob. ostatnio wydane prace: *Gudziak B.* Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchat of Constantinople and the Genesis of the Union of Brest. – Cambridge Mass., 1998 (wersja ukraińska: *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Олега Турія. – Л., 2000; *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом. Генезис брестской церковной унии 1595–1596 гг. – М., 2003; *Тимошенко Л.* Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004; *Gil A., Skoczylas I.* Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795. – Lublin; Lwów, 2014. – S. 137–141.

² Zob.: *Пекар О. А.* ЧСВВ. Іпатій Потій – провісник з'єдинення // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Sectio II*, vol. XV, fasc. 1–4. – С. 145–244; *Тимошенко Л.* Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри // *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku* / Red. A. Gil. – Lublin, 2009. – S. 193–211; *Тенже Кирил* (Терлецький Кирил Семенович) // *Православная Энциклопедия*. Т. 34. – М., 2014. – С. 525–530.

³ *Кулаковський П. М.* Володимирський і Берестейський єпископ Йосиф Баковецький (бл. 1590–1654 рр.) // *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]: Історичне релігієзнавство* – Вип. 4. – 2011. – С. 124–137; *Гіль А., Скоцилас І.* Володимирсько-берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси. – Л., 2013. – С. 20–22; *Dowbyszczenko M.* Cerkiew unicka na Wołyniu w dobie wojen kozackich w latach 1648–1667 // *Ruchy religijne na Wołyniu w XVI i w XVII wieku*. – S. 30–36.

patriarchę Teofanesa w 1621 roku ortodoksyjnego biskupa dla eparchii włodzimiersko-brzeskiej. Został nim Józef Kurcewicz, dotychczasowy archimandryta kozackiego monasteru trechtymirowskiego. Faktycznie jednak nigdy nie objął diecezji. Wkrótce osiadł w monasterze dermańskim, a w 1625 roku wyjechał do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, gdzie otrzymał godność biskupa suzdalskiego. Dla dziejów eparchii włodzimierskiej tego okresu był to jednak tylko epizod bez większego praktycznego znaczenia ¹.

Inaczej sytuacja złożyła się w eparchii łucko-ostrogskiej, gdzie z kolei unicy tworzyli do połowy XVII wieku niewielkie, aczkolwiek żywe, enklawy. W diecezji tej funkcjonowała zazwyczaj podwójna hierarchia – ortodoksyjna (Isaakij Boryskowicz, Atanazy Puzyna) i unicka (Eustachy Maliński, Jeremiasz Poczapowski, Nicefor Łosowski). Niemniej jednak w pierwszej połowie XVII wieku jej prawosławny charakter był bardzo widoczny, nie tylko w aspekcie religijnym, ale i kulturowym, chociaż z wzrastającym w siłę komponentem unickim ².

Województwo wołyńskie w pierwszej połowie XVII wieku stało się miejscem, w którym zachodziły dwa, zdawałoby się sprzeczne, zjawiska. Z jednej strony w warunkach relatywnej wolności religijnej współistniały różne wspólnoty i związki wyznaniowe, częstokroć, jak prawosławni i protestanci, współdziałające w różnych częstokroć sprawach. Z drugiej zaś, pod płaszczem konfederacji warszawskiej, trwały konflikty i spory, niekiedy ponadlokalne, burzące obraz społeczeństwa tolerancyjnego i otwartego. Podziały religijne szły bardzo głęboko, często dzieląc i konfliktując rodziny. Przykładem niech będzie znany wołyński ród Hulewiczów, w którym reprezentowane były praktycznie wszystkie ówczesne konfesje chrześcijańskie ³.

Wydarzenia okresu wojen kozackich i kryzysu drugiej połowy XVII wieku doprowadziły do osłabienia struktur prawosławia w całej Rzeczypospolitej, w tym i w województwie wołyńskim. Koniec panowania króla Jana III Sobieskiego i początek rządów pierwszego Sasa, Augusta II Wettyna, przyniósł

¹ Горбатов Е. Н. Материалы к биографии архиепископа Иосифа (Курцевича) // Вестник церковной истории. – 2011. – № 3–4. – С. 233–242; Флоря Б. Киевская митрополия в середине 20-х годов XVII века // Его же. Киевская митрополия в середине 20-х годов XVII века. Запорожское казачество в 1648 году. Эволюция общественного сознания. – Л., 2015. – С. 4–13.

² Батюшков П. Н. Вольныя. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 151–170; Dowbyszczenko M. Cerkiew unicka na Wołyniu w dobie wojen kozackich w latach 1648–1667 // Ruchy religijne na Wołyniu w XVI i w XVII wieku. – S. 30–36; Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVII века, в: Афон и славянский мир. Материалы междунар. научн. конф., посвященной 1000-летию присутствия русских на Святой Горе, Белград, 16–18 мая 2013 г. – Святая Гора Афон, 2014. – С. 117.

³ Dowbyszczenko M. Na rozdrożu religijnego wyboru: dramat rodziny Hulewiczów. Hulewiczowie w religijnych ruchach końca XVI – pierwszej połowy XVII wieku // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. T. 3. – 2005. – С. 65–87.

faktyczny zanik ortodoksji. Cztery dotychczas prawosławne eparchie przyjęły unię (przemyska – 1692, lwowska – 1700, łucka – 1702 i metropolitarna – 1715). Przy prawosławiu pozostała tylko diecezja białoruska, poddana, zgodnie z postanowieniami wiecznego pokoju Cerkwi rosyjskiej.

W ciągu niemal półtora wieku, od pierwszych przejawów protestanckich “nowinek” w drugiej połowie XVI stulecia do początku XVIII wieku, Wołyń przeszedł religijną metamorfozę. Z regionu w zasadzie całkowicie prawosławnego stał się przestrzenią niemal zupełnie katolicką, z tym, że przewaga katolicyzmu wschodniego nad łacińskim była tu zdecydowana¹. Kwestią dyskusyjną jest, na ile wierni, zwłaszcza Cerkwi unickiej, wszczępieni byli w sposób świadomy w katolicką doktrynę. Jednakże losy tej Cerkwi pod panowaniem rosyjskim dają wiele dowodów na to, że wołyńscy unicy długo zachowywali wierność Stolicy Apostolskiej i swojej katolickiej tradycji².

¹ Zob. spisy parafii unickich diecezji łucko-ostrogskiej: *Gil A.* Chełmskiej diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5: Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym / Red. S. Stępień. – Przemyśl, 2000. – S. 54–60 (Regestr Cerkwiow Administracyi naszey Łuckiey y Ostroskiey w iedności Świętey będących, 1696 rok) i oficjalatu włodzimierskiego eparchii włodzimiersko-brzeskiej (Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparchii włodzimierskiej końca XVII – początku XVIII wieku: księga protokołów oraz inne opisy) / Opracowanie A. Gil, I. Makewycz, I. Skoczylas, I. Skoczylas. – Lwów; Lublin, 2012. – S. 5–232 (Księga protokołów wizytacji z lat 1695–1696, 1699–1701 oraz 1703–1705).

² *Лось В.* Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Організаційна структура та культурно-релігійний аспект. – К., 2013. – С. 206–224.